

КРИМИНАЛ СЮЖЕТЛИ АСАРЛАРДА ФЁДОР ДОСТОЕВСКИЙ АХЛОҚИЙ ПРИНЦИПЛАРИНИНГ БАДИИЙ ИНЪИКОСИ

Дилбар Жалиловна ХАЛИЛОВА

доцент

Филология фанлари номзоди

Қарши давлат университети

Қарши, Ўзбекистон

Аннотация

Мазкур мақолада Ф.М.Достоевскийнинг “Жиноят ва жазо” романи мисолида жиноятнинг келиб чиқишида шахсий ҳаётнинг азият манзаралари, турли муаммолари, психологик тасвир ифодаланган.

Таянч сўзлар: жиноят, жазо, судхўрлик, психологик таъсир, ёшлар ва сиёсат, ахлоқ ва дин.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОСПРИЯТИЕ ПРАВСТВЕННЫХ ПРИНЦИПОВ ФЕДОРА ДОСТОЕВСКОГО В КРИМИНАЛЬНЫХ СЮЖЕТНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Дилбар Жалиловна ХАЛИЛОВА

доцент

Кандидат филологический наук

Каршинский государственный университет

Карши, Узбекистан

Аннотация

В данной статье на примере романа Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание» описываются сцены личных страданий, различные проблемы, психологический образ в происхождении преступления.

Ключевые слова: преступление, наказание, ростовщичество, психологическое воздействие, молодежь и политика, мораль и религия.

Маълумки, ҳар қандай бадиий асар мақсадлари тизимида фалсафий, сиёсий, ахлоқий, маънавий масалалар талқини кўзда тутилади, ҳатто, баъзи асарлар сиёсатдан, фалсафий кўламдан холи бўлиши мумкин. Аммо, ҳар қандай катта-кичик асарда ахлоқий нуқтаи назар ифодаси албатта бўлмоғи шарт ҳисобланади. Чунончи, бадиий адабиёт моҳиятан ўз характери, мақсад-муддаоси билан инсоншунослик экан, шу боисдан ана шу инсоннинг одамийлик фазилатлари талқини билан бевосита боғлиқ бўлиши лозим.

Одатда, криминал сюжетли асарларнинг баъзилари соф криминал мавзу билан бевосита боғлиқ бўлади. Артур Конан Дойлнинг “Шерлок Холмс” туркумидаги қиссалари ва ҳикоялари, Агата Кристининг деярли барча

романлари, Жорж Сименоннинг “Можатик меҳмонхонасидаги қотиллик” романи шундай мукамал криминал сюжетли асарлар саналади. Достоевский, Толстой, Т.Драйзер, М.Твен, Э.По, Ж.Лондон, Ж.Стейнбек, Г.Маркес, А.Қодирий, А.Чўлпон, А.Фитрат, С.Аҳмад, О.Ёқубов, Ў.Умарбеков, Т.Малик, Х.Дўстмуҳаммад, Н.Эшонқул асарларида криминал сюжетлар ижтимоий, тарихий, оилавий-маиший, сиёсий мавзулар билан боғлиқ кўламда талкин этилади. Достоевский ва Толстой каби санъаткорлар инсоний характерлар талқинида уларни ижтимоий муаммолар тўлкинида, кучли психологик таҳлиллар кўламида тасвирлаганлар. Бундай услубий шаклнинг аҳамияти ҳаётийлик ва таъсирчанликни юзага келтиради.

Раскольников даҳшатли равишдаги қашшоқлик, ижара пулини тўлай олмаслик даражасидаги азоби ичра “*исқирт ижарачи кампир*”ни бир ёқлик қилиш ҳаёлларига фарқ бўлиб юрган вақтлардаги ҳолатлари ёзувчи томонидан ички коллизияси психологик услубда тасвирланади.

“Қандай ишга қўл урмоқчиман-у, яна мана бунақа арзимаган нарсалардан кўрқиб ўтирибман! – деб ўйлайди Родион ўзи-ўзича ғалати ишшайиб. – Ҳм... Ҳа... ҳаммаси одамнинг ўз кўлида, юрагинг дов бермагандан кейин бурнингнинг тагидаги нарсадан қуруқ қоласан... Бу қандай равшан гап... Қизик, одамлар ҳаммадан кўпроқ нимадан кўрқадилар? Бир янги ишга жазм қилишдан, бир янги гап айтишдан ҳаммадан кўра кўпроқ кўрқадилар...” [1;4]

У ўзини жуда кўп валдираётгандай сезади. Оғзи гапдан тинмай, қўли ишга бормай қолади. Ҳаётининг кейинги пайтларида у шундай телбавор бўлиб қолганди. Бир бурчакка тикилиб олиб, ҳадеб йўқ нарсанинг ҳаёлини сураверарди. Баъзан бу унга қуруқ сафсата бўлиб туюлади: “Мана, ҳозир нима қилиб юрибман? Ахир, мен эплай оламанми? Бу ўзи жиддийми?” деган иккиланиш ҳаёлларига боради Родион. Унингча, бу майнавозчилик! “Дарвоқе, майнавозчиликнинг худди ўзи!” деган тиғиз ўй-хаёллар унинг бутун вужудини қамраб олган эди. Бу ҳаётда яшашдан безган, мақсад-муродларига ета олмаётган бечора камбағалнинг руҳий ҳолати. Родион, нима қилиб бўлса-да, “*шум кампир*”ни гумдон қилиш, шу билан тўпланиб қолган

қарзларидан қутулиш, шу билан бирга, кампирнинг умр бўйи чорасиз ижарадорлардан, фоизга берган пул-буюмларидан тўплаган судхўрлик пулларига эга бўлиш каби қора ниятни кўзлайди.

Раскольников ижара пулини беролмаган вақтларда пул ўрнига буюмлар (соатини, эсдалик совға нарсасини) берарди. Кампир буюмларни қимматига сотар, шу билан ҳам ижара пулини чиқарар, ҳам маълум миқдорда соф фойдасини кўрарди. “Жиноят ва жазо” романининг илмий таҳлилига оид илмий китоблар, мақолалар, диссертациялар бағишланган. Бу тадқиқотларда манқурт ижарачи кампир Алёна Ивановнанинг судхўрлиги масаласига алоҳида урғу берилмайди. Фикримизча, динлардаям, муқаддас китоблардаям қораланган судхўрлик иллатини фoš қилиш – Достоевский ғоявий карьерасининг муҳим мақсадларидан бири бўлган. Тўғри, ижарачи кампир Гобсек (Бальзак), Плюшкин (Гоголь), Қори Ишқамба (С.Айний) каби ашаддий судхўрлардек кўзга ташланадиган судхўр сифатида эътиборни тортмайди. Аммо у ҳалиги катта судхўрлардан кам бўлмаган тубан, фойдапараст, инсоннинг аҳвол-руҳияси, камбағаллиги, етар-етишмовчилиги билан ҳисоблашмайдиган, кеча-кундуз ўзининг қора нафсинигина ўйлайдиган мунофиқ эканлиги ҳам ёзувчи томонидан бадиий жиҳатдан мукаммал талқин қилинган.

Ёзувчи ижарачи судхўр кампир хонадонини, унинг уй-жойларини нақадар тоза-озода тутишини Родионнинг нигоҳи орқали тасвирлаб, бу “тоза-озода”лик ортида қанчалик қабоҳат ва фойдапарастлик мавжудлигини уқтирмоқчи бўлган.

Хона чиннидай ярқиратиб қўйилганди: жиҳозлар ҳам, пол ҳам ялагандай тоза эди. “Лизаветанинг иши”, дея хаёлидан ўтказди Родион. Уй ичидан гард қидириб топиш амри маҳол эди. “Заҳар ва қари бева хотинларнинг уйлари мана шундай тоза бўлади”, дея ўзича ўйларди Раскольников иккинчи мўъжазгина хонанинг эшигига тутилган чит дарпардага қизиқиб қарар экан; бу хонада кампирнинг кўрпа-тўшаги ва қутиси турарди, бечора йигит ҳали бу хонани кўрмаганди. Уй мана шу икки хонадан иборат эди, холос. Кампирнинг

кутисида унинг умр бўйи йиққан бойлиги – дур, жавоҳир ва тиллалари сақланарди. Ёзувчи бу манзараларни Раскольников нигоҳи орқали бежизга чизмаяпти. Бу унинг қалбида шум кампир тўплаган, ўзи каби бечоралар конини сўриб, бойлик эгаси бўлган исқирт дунёсини кўрсатмоқни ният қилган. Тўғри, Раскольников кампирни ваҳшийларча ўлдиради, бунда унинг ижара қарзини тўлай олмаганлиги билан боғлиқ муаммосигина эмас, балки бундан ҳам йирикрок мақсади – кампирнинг ёвуз судхўрлиги билан боғлиқ, бундай тубан кимсани ҳаётдан маҳрум қилиш, бечора кишиларни унинг зулм-қабоҳатидан халос этиш каби эзгу нияти билан боғлиқ бўлганлиги аёндыр.

Мана, бечора йигит яна юрак ҳовучлаб, кампирнинг ижара қарзи ўрнига соатини олиб борган палласидаги судхўр кампир – қашшоқ талаба муносабатига диққат қилайлик:

“ – Сизга нима керак?” – дея сўрайди кампир хонага кирилгач, ҳамон унинг қаршисида тик туриб тикилганча.

“ – Мана буни сизга олиб келувдим! – дейди йигит чайналиб ва чўнтагидан эски ялпоқ кумуш соатни олади.

Соатнинг орқа томонида ер куррасининг шакли тасвирланган эди. Соатнинг занжири пўлатдан ишланганди.

“ – Олдингисининг ҳам муҳлати аллақачон ўтиб кетди-ю. Бир ойдан ошганига мана уч кун бўлди”, – дея иддао қилади судхўр аёл.

“ – Мен сизга яна бир ойнинг фоизини кўшиб бераман, сабр қилинг”, – дейди бечора Родион ялинчоқлик билан. Судхўр кампирда инсоний қиёфа ва одамий муомала йўқ.

“ – Бу ёғи, отагинам, ихтиёр менда, сабр қиламанми ёки қўйиб кетган нарсангизни сотиб юбораманми, ўзим биламан”, – дейди у заҳар сочиб.

“ – Бу соатга қанча бераркинсиз, Алёна Ивановна?” – дея юрак ҳовучлаб сўрайди имконсиз йигит.

“ – Ўзи арзимаган нарса бўлгандан кейин унга қанча ҳам беришарди, отагинам, – дейди бағритош кампир. – Ўтган сафар ташлаб кетган узугингизга

икки сўм бергандим, ваҳоланки, унақа нарсани заргардан бир ярим сўмга олишингиз мумкин, тағин янгисини”.

Кўринадики, охирги нарсасини ҳам бериб, қарздан қутулишни ўйлаган Родионга раҳм қиладиган, унинг тушкун аҳволини ўйлайдиган жонзот бу оламда йўқдек туюлади. Бундай юракни эзиб, парча-парча қилиб ташлайдиган ҳолатлар борган сари Раскольников кўнглида бу шум кампирдан даҳшатли ўч олиш туйғусини алангалатарди.

В.Я.Кирпотин Раскольников образи, унинг руҳий олами, бечора ва эзгин дунёси, иккиланишлари, “*маراز кампир*”ни ўлдирган воқеалари билан боғлиқ руҳий ҳолатларини ниҳоятда батафсил бадиий таҳлил қилган.

“Мана, ўз қотиллигидан қалбан-руҳан чексиз азият чекиб, касал ётган Раскольников ҳузурида уни кўргани келган яқинлари – Разумихин, Зосимов, Лужин, Хунилар шу баҳона Россиянинг олтмишинчи йиллардаги энг долғали даври: халқ норозилиги, подшо реформасининг сунъийлиги, Алёна Ивановнанинг ўлдирилиши, ёшлар ва сиёсат, ахлоқ ва дин, атеизм ва жоҳилият каби долзарб масалалар қизғин муҳокама қилинади” [2;10].

Бу вақтда ҳали одамлар кампир Раскольников томонидан ваҳшийларча ўлдирилганлигини билмасди. Бу қотиллик муҳокама қилинар экан, эсли-хушли кишилар буни даврга хос иллат сифатида билар, ҳатто, судхўр ва тубан кампир ўлими унинг учун берилган муносиб жазо деб билардилар. Кирпотин Достоевский қалбидаги мана шу асл ҳақиқатни нозик илғаган мақомда теран фикр юритади.

Жаҳон адабиётида судхўрлик ҳақида яратилган асарларда тубан порахўрларнинг қисмати ўлим билан интиҳо топиши воқеаси шаклида яқунланади. Компоративистика текшириш тизими нуқтаи назаридан қараганда, жаҳон адабиётидаги асарларни ғоявий, бадиий, шаклий, жанрий, маҳорат масалаларида эркин қиёсий метод орқали ёндош ўрганиш ва таҳлил этиш мумкинлиги ёндашувидан келиб чиқиб, асли жинойтларнинг каттаси бўлган судхўрлик мавзусидаги айрим асарларни кўздан кечириб ўтиш мумкин. Машҳур Америка ёзувчиси Жек Лондон ўзларини фойда, мол-мулк дея, олис

жинойй ўлка – Аляскага чоғлаган кишилар ҳаётини ўрганиш учун судхўрлардан қарз кўтариб, Аляска сафарига отланади. Натижада Аляска, олтин изловчилар ҳаёти билан боғлиқ адибнинг неча машҳур асарлари яратилади: “Оппоқ сукунат”, “Гулхан”, “Бир парча гўшт”, “Кулранг бўри”, “Нам+бок ёлғончи”, “Чандиқ юзли киши” каби ҳикоялари, бир қатор қиссалари, публицистик мақолалари юзага келади. Бу асарларда қашшоқ бандаларнинг, кўпайган бойлигига яна бойлик кўшишни ўйлаган бойваччаларнинг аҳволи, нафсга, судхўрликка берилган олчоқларнинг аянчли тақдирлари ўз ифодасини топди.

Ф.Достоевский Раскольников+ижарачи судхўр кампир мунсосабатларини ниҳоятда чуқур ва мукамал таҳлил қилган. Шу жараёнда ёзувчи кўзлаган ва ният қилган ахлоқий масалалар, масалан, ёш йигитнинг жонига теккан, бойлик учун муккасидан кетган кампирни ўлдириш фикрининг нақадар жирканч эканлигини сезиб, қаттиқ қийналишларини психологик жиҳатдан, жумладан, муаллиф нутқи психологияси орқали анчайин чуқур алпозда талқин этади.

“Ё, Парвардигор! Бунчалар ярамас ҳаммаси! Ва наҳотки, мен... Йўқ, бўлмаган гап, бемаънилик! – деб кўшиб кўяди Раскольников қатъият билан. – Наҳотки, шундай даҳшатли бир нарсани қилиш менинг кўлимдан келса? Наҳот, менинг дилимда шунчалар қабоҳат яшириниб ётган бўлса! Қанчалар палид, ифлос, расво, расво! Яна мен бир ойдан бери...” [1;11]

Бироқ у юрагини жунбушга келтирган бу нарсаларни ифодалаб беролмасди. Ҳали у кампирнинг ҳузурига келаётган пайтдаёқ, юрагини эзиб, вайрон қилиб ташлаётган беҳад нафрат мана энди шу даражага бориб етадики, бундан у ўзини кўярга жой тополмас, кўнглини босган қороғуликдан қандай қутулишиниям билмасди. Бу – барибир шум кампир жонига қасд қилиш лозимлиги ҳақидаги қора ният эди. Ёзувчи Родионнинг беғубор, камхарж йигит сифатида бу қотилликка кўл уришдан ҳазар қилиб, қанчалик ўзини босишга, бу фикридан қайтишга уринганлигини психологик жиҳатдан мантиқан асослаб беришга ҳаракат қилган.

О.Н.Осталовский ўз тадқиқотларида Достоевскийнинг психолог ёзувчи сифатида ўзи яратган етук образлар тимсолида психологик маҳорат бобида ижодий мактаб, адабий анъана яратган санъаткор эканлигини чуқур тадқиқ этган [4;38-42].

Родион Раскольников одамларга, жамиятга, тараққиётга бир пуллик фойдаси тегмай яшаётган судхўр кампирнинг ўзи билан бир ҳаводан нафас олаётганидан нафратланар эди. У ўзининг улуғ мақсади йўлида судхўр кампир кабиларнинг устидан бемалол ўтса, зиёнсиз, деб ўйларди. Лекин у ҳам кўп катори ўзини-ўзи тергар, оқибатни ўйларди.

Родион анча оғир рухий тўлғанишлар даврида қаҳвахонада бирданига Мармеладовга дуч келади. Мармеладов ҳам худди ўзидек “сочларини ёғимлар”, “алам билан бошини чангаллаб оларди”, жамият томонидан ифлос чоҳга ирғитиб ташланган Мармеладовнинг сўзлари доно файласуфларнинг ҳикматларига шарҳдек Раскольниковга маъқул туша бошлади. У қандайдир калаванинг учини топгандай бўлади: Мармеладов, “йўқчилик, марҳаматли афандим, йўқчилик бу – иллат, ҳа, Сиз камбағалчиликда ҳали ўзингизнинг туғма олийжаноб фазилатларингизни сақлаб қолган бўласиз, йўқчиликда эса уларни ҳеч қачон ва ҳеч ким сақлаб қола билмайди. Йўқчиликда одамни одамзод тўдалари ичидан таёқ билан эмас, супурги билан ҳайдаб чиқарадилар, яна ҳам шармандалироқ бўлсин десалар керак-да”, дея фикр юритади.

Бу аччиқ ҳақиқат маст кимсанинг оғзидан чиқаётгани Раскольниковни ҳайратга солади ва ялт этиб ўзининг чувалашиб кетган қора хаёлларини яна бир бор англашга йўл, туйнук топгандек бўлади. Бу икки шахснинг инсоний ва маънавий фарқи деярли кам эди. Мармеладов гўёки хашаклар ичида бурканиб, ҳаммадан бешиб, одамлар тўдасидан “супурги билан” қувилиб, кеманинг торгина бир бурчагида яшарди; Раскольников эса замзамали ҳаётнинг ўзи четга итқитиб ташлаган, аммо одамлар қуршови, ғала-ғовури, кераксиз, мақсадсиз машғулоти маркази бўлган уйларнинг чеккадаги ғуборли хоначасида жон сақларди. Достоевский қаердадир “одми, чаласавод одамлар рост гапни айтадилар”, деб таъкидлаган эди.

Ҳаёт нотантиликлари эзиб ташлаган жафокаш Мармеладов бахтсиз, эзгин онларини кўп бошидан кечиргани учун Раскольников кириб келган заҳотиёқ унинг юзидаги қайғу, аламларни уқиб олади: “Йигит, – деди у яна бошини кўтариб. – Сизнинг чеҳрангизда мен қайғу аломатларини ўқийман, шунинг учун ҳам дарҳол сизга мурожаат қилдим”. Ҳали чинакам қайғу олдинда эди, ҳақиқатан, бу Мармеладов айтмоқчи, катта фожиалардан бир аломатгина эди, холос.

Ёзувчи бу каби бечора одамлар, эзилган шахсиятлар тимсолларини ҳали биринчи романи “Бечора кишилар” асаридаёқ яратган, бу билан XIX аср чоризмнинг одамқуш моҳиятини яққол очиб ташлаган эди. Адиб ижодида жиноят ва жазо мотивидаги қатор нотақрор асарларнинг яратилиши бежиз эмас эди. Булар – XIX аср Россия жамиятининг ойнаси эди.

Мармеладов ичкилик оқибатида ўз шахсининг емирилиши билан бирга – қизи Сонечканинг тубан йўлга кириб кетиши фожиаларини баён этаркан, Раскольниковларнинг қалбида муҳитга, одамларга қарши нафрат туйғулари янада яширин тарзда кучая боради. Тирикчилик деб, йўқчилик боис ор-номус, ифбатдан воз кечиш фожиаси Мармеладовдан кўра уни кўпроқ эзади. Мармеладов хотини Катерина Ивановнанинг сочидан тортиб уришларини ажиб бир тарзда ҳикоя қилади. Бу ғайриоддий жафо – бировни азоблашдан роҳатланиш фалсафаси Раскольниковда суҳбатдошига нисбатан самимий ачиниш ва раҳм-шафқат, ҳамдардлик руҳини кучайтиради.

Ф.Достоевский Раскольниковнинг кампирни ўлдирган воқеасини кучли ҳаяжон ва оғир руҳий изтироб билан тасвирлаган.

“ – Нега бунча рангингиз ўчиб кетибди? Ана, қўлингиз ҳам қалтираяпти! Нима чўмилувдингизми отагинам?” – сўрайди кампир.

“ – Безгак тутяпти, – дейди Раскольников хириллаб.

– Рангинг ўчмай иложи йўқ... Ейдиган нарсанг бўлмагандан кейин, – дея қўшиб қўяди базўргина”.

У яна бўшашиб борарди. Аммо унинг жавобига ишонса бўлар эди. Кампир буюмни қўлига олади.

“ – Нима ўзи?” – сўрайди у яна бир карра Раскольниковга диққат билан тикилар экан, у буюмни қўлида чамалаб кўрарди.

“ – Буюм... Қутича... Кумушдан қилинган... Кўринг”, – дейди Радион.

“ – Кумушдан қилинганига унчалик ҳам ўхшамайди-ку...” – дея эътироз блдиради кампир молпарастлигига бориб.

У боғланган ипни ечаман деб ёруққа, дераза томонга ўгирилади (кун дим бўлишига қарамай, унинг барча деразалари беркитиб қўйилганди) ва бир неча муддат унга орқасини ўгирганча туриб қолади. Раскольников пальтосининг тугмаларини ечади ва болтани илгакдан чиқаради, лекин уни бутунлай чиқармасдан ўнг қўли билан этагининг тагида ушлаб туради. Родионнинг қўлида жон қолмаганди; вақт ўтган сайин қўллари тобора увишиб акашак бўлиб бораётганлигини ҳис қилиб турарди. У ногаҳон болтани ташлаб юбормасам, деб чўчимокда эди. Шунда бирдан унинг боши худди айланиб кетгандай бўларди. Ёзувчи ҳали ҳамон йигитнинг ўзини қотилликдан сақламоқчи бўлаётганлигини нозик психологик ҳолати орқали тасвирлайди.

“ – Э, бунча чандиб ташламаса сабилни! – жаҳли чиқиб гапиради кампир ва унга қарайман деб бурилаётгандай бўлади. Аммо... Родионнинг фикрича, у ёвуз ниятини энди сира ҳам кечиктириб бўлмайдди деб ҳисобларди. У болтани бутунлай сопидан чиқариб, уни икки қўллаб азот кўтаради ва ўзи беихтиёр нима қилаётганиниям билмай-сезмай, унчалик кучанмай шуурсиз суръатда тўмтоқ томони билан кампирнинг бошига уради. Бунинг учун у сира ҳам куч сарфламаганга ўхшарди. Лекин худди мана шунда, яъни у болтани бир марта ургандан сўнг унда қора ва ёвуз куч уйғонади.

Кампир одатдагидай бош яланг бўлиб ўтирганди. Унинг ҳар доимгидай куюқ мойланган сийрак, оқ оралаган малла сочлари сичқоннинг думидай қилиб ўриб қўйилган ва энсаси томондан яримта мугуз тароқ билан қадалганди. Кампирнинг бўйи паст бўлганлигидан зарба унинг нақ энсасига тушади. У заифгина қичқириб кўяди; у қўллари билан бошини тўсишга улгурган бўлса ҳам бирдан майишиб қулай бошлайди. Кампир бир қўли билан ҳамон “буюм”ни чангаллаб турарди. Шунда Раскольников яна болтанинг

орқаси билан унинг миясига уради, яна уради. Қон худди тўнқариб ташланган стакандан оққандай оқа бошлайди ва кампир муккасига қулайди. Раскольников ўзини орқага олади ва кампир жойидан қулагач, дарҳол унинг башарасига қарайди; кампир аллақачон ўлиб қолган эди.

Раскольников хаёлидаги навбатдаги мақсадини – судхўр кампир буюмларини қўлга киритишга чоғланади. Бу хона мўъжазгина бўлиб, унда санамлар қўйилган каттакон жавон бор эди. Хонанинг бошқа бир томонига каттакон ўриндиқ қўйилган, унинг устига чиннидай озода қуроқ ипақдан тикилган пахтали кўрпа ёзиғлик эди. Бу хона кампирнинг судхўрликдан тўплаган ажабтовур бойликлари сақланадиган хонаси эди.

Раскольников ҳаммадан олдин алвон матога қон юқи бўлиб кетган қўлларини арта бошлайди. “Қизилда, қизил матода қон юқи унчалар билинмайди”, деган хаёл миясига келади-ю, бирдан сергак тортади: Ё, Роббим! Нима бўлди ўзи менга, наҳот миямни еб қўйган бўлсам?”, – деган ваҳимаси келиб кетади йигитнинг.

Бироқ у латта-путталарга қўл урар-урмас кутилмаганда бирдан пўстинчанинг тагидан олтин соат сирғалиб ерга тушади. Шундан кейин у ҳамма нарсани тит-пит қилиб ташлайди. Ростдан ҳам латта-путталарнинг тағларига, ораларига тилла буюмлар – афтидан, ҳаммаси муддати ўтган ёки ўтмаган гаровга қўйилган буюмлар, шекилли – билакузуклар, занжирлар, сирғалар, тўғноғичлар тикиштириб ташланган эди.

Қимматбаҳо буюмларнинг баъзи бирлари қутичаларга солинган, бошқа бирлари икки қават қилиб жуда эҳтиёткорлик билан авайлаб газета қоғозларига ўралган ва белидан ип билан боғлаб қўйилган эди. Родион дарҳол уларни шимининг, пальтосининг чўнтақларига тика бошлайди, у ҳатто ўроғлик қоғозларни, қутичаларни нима бор экан, деб очиб ҳам ўтирмасдан олаверади. Ҳатто, анча-мунча нарсалар шу ҳолича жойида қолиб кетади.

Раскольников жон ҳовули бу ердан кетиш кераклигини англаб, шоша-пиша кампирнинг хонасига ўтиб, сесканиб кетади. Ўлик қаршисида кампирнинг қизи Лизавета гаранг-лол бўлиб турарди.

Лизавета кўлида каттакон тугун кўтариб олганди. Лизавета ўлиб ётган онасига ҳанг-манг бўлиб қараб тураркан, ранглари дока бўлиб кетган, ҳатто бақиршига ҳам мажоли қолмаганга ўхшарди. Раскольниковнинг отилиб чиққанини кўриб, у япроқдай дағ-дағ қалтирай бошлайди, чехраси даҳшатдан қийшайиб кетади; у кўлини кўтаради, бақирмоқчи бўлиб оғзини очади, аммо, барибир, бақиролмайди ва ундан кўзларини узмаган ҳолда аста-секин орқасига – бурчакка сурилиб кета бошлайди. Лекин қиз ҳамон қичқирмас, худди қичқиршига сира нафаси етишмаётгандай эди.

Раскольников кўлида болта билан унга томон ташланади: Лизаветанинг лаблари худди бирон нарсадан кўрқиб кетган ва кўрқитиб юборган нарсага қараб туриб энди бақираман деб турган болаларникига ўхшаб, аянчли тарзда бурилиб кетади. Бу шўрлик Лизавета шунчалар ҳам содда, муштипар, бир умрга юрагини олдириб қўйган уволгина жон эдики, худди мана шу онларда қотил йигит башарасига болта кўтариб, ураман деб турган пайтларида ҳам ўзини ҳимоя қиламан деб, ҳатто кўлини кўтармайди, кўллари билан юзларини тўсмайди. У фақат бўш турган чап кўлини озгина юқори кўтариб, кўлини болтага чўзганча, гўё уни четлаштирмоқчидай бўлади. Болтанинг тиғи нақ унинг қаншарига келиб тушади ва миясини қоқ иккига бўлиб юборади. Лизавета шилқ этиб қулайди. Раскольников ўзини бутунлай йўқотиб қўяди ва унинг тугунини кўтариб олади, кейин яна ташлаб юборади ва даҳлизга томон чошиб кетади. Ёзувчи бу фожиали, ўта даҳшатли ҳодисаларни қанчалик юрак ҳовучлаб, беқиёс дардкашлик билан тасвирлаганлигини сезиш қийин эмас.

В.Кулешов “Раскольниковнинг қотиллигини тан олишида севгилиси Сонянинг, атрофидаги яқин кишиларининг христианлик, гуноҳни тан олиш, Оллоҳ ғазабидан кўрқиш ҳақидаги суҳбатлари муҳим маънавий-ахлоқий роль ўйнайди” [3;105], деб уқтирган эди.

Адабиётшунос олим И.Ғаниев Достоевскийнинг Раскольников образини яратишда унинг туганмас изтиробларини ифодалашдаги маҳорати ҳақида ёзадики, “Ёзувчи бизни фавқулодда мураккаб рамз, ишоралар дунёсига олиб кирмайди. У Раскольников ички оламида бошланаётган,

дастлаб тентираш, алахсирашга ўхшаш ҳолларнинг қандайдир асосларини бизга тушунтираётгандек бўлади. Ҳақиқатан, буюк мақсадлар одамни бир қадар чўчитиб, гўё тентиратиб қўйиши руҳшуносликдан маълум [5;30].

Родион тимсоли ўта мураккаб, ўта фожиали, ўта ғарибона шахс эканлиги боисидан жаҳон адабиётининг нотақрор бадиий образларидан бири саналади. Унинг қиёфасида қашшоқлик, камситиш, аламзадалик, раҳм-шафқат каби туйғулар уйғун ҳолда намоён бўлади. У барча кўргулиги, камбағаллиги, камситилганлиги туфайли бузилган жамиятдан қаттиқ норозилигининг ўчини судхўр кампирдан олади.

Шундай қилиб, мунофиқ судхўр ўз бошига ўзи етган эди. Эътибор берилса, судхўр кампир (“Жиноят ва жазо”), Гобсек (“Гобсек”), Плюшкин (“Ўлик жонлар”), Қори Ишқамба (“Судхўрнинг ўлими”) каби судхўрларнинг барчасининг аччиқ қисматлари фожиали ўлим билан интиҳо топади. Бу каби адабий параллеллик судхўрлик каби лаънати жиноий иллат ўша одамнинг умрига, обрўйига зомин бўлиши билан боғлиқ танбеҳ одамзод учун инсоф кўзини очиши ибратини эслатиб туради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Достоевский Ф. Жиноят ва жазо. – Тошкент: Илм-зиё-заковат, 2021.
2. Кирпотин В.Я. Разочарование и кружение Родионого Раскольникова. Избранные работы в трёх томах. Том III. – Москва: Художественная литература, 1978.
3. Кулешов В.И. Жизнь и творчество Ф.М.Достоевского. – Москва: Детская литература, 1979.
4. Осталовский О.Н. Достоевский и русский психологический роман. АДД. – Москва, 1999.
5. Ғаниев И. Достоевскийни тушуниш ёки мангу бедорлик сири. – Тошкент: Фан, 2006.